

**Frits Boterman. *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes. Cultuurpessimist en politiek activist*. Van Gorcum**

Hoe verandert een cultuurpessimist in een politiek activist? De vraag is vooral zo prikkelend vanwege de paradox die zij bevat. Is een cultuur werkelijk ten dode opgeschreven, dan heeft het weinig zin zich nog uit te sloven; kan de politiek iets ten goede keren, dan is de situatie blijkbaar minder ernstig dan voorgesteld. In het proefschrift waarop de historicus Frits Boterman op 10 april in Amsterdam promoveerde, is de cultuurpessimist die in een politiek activist veranderde Oswald Spengler (1880-1936), schrijver van *Der Untergang des Abendlandes*, waarvan het eerste deel verscheen in 1918, nog net tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Door middel van een fantastische cultuurhistorische speculatie meende Spengler te hebben aangetoond dat het met de westerse („faustische“) beschaving weldra gedaan zou zijn. Elke grote beschaving kende volgens hem op haar hoogtepunt een omslag, waarna de *Kultur* veranderde in een *Zivilisation*. De religieuze en creatieve kracht maakte plaats voor een nog louter ruimtelijke expansie, die alleen maar meer van hetzelfde bood, zij 't zonder de eerder bereikte innerlijke diepgang. In die positie bevond zich de westerse beschaving op het moment dat hij zijn boek schreef.

Spengler betreurde dat, maar hij zag het ook als iets onvermijdelijks. In zijn visie op de geschiedenis regeerde een onverbiddelijk noodlot, waartegen de mens machteloos stond. Hij had alleen de keuze al dan niet - in een *amor fati* - met de noodzakelijkheid van de historie mee gaan. Hier lag voor Spengler de mogelijkheid van een politiek engagement, aangezien hij op grond van zijn historisch „systeem“ dacht te weten wat de toekomst in petto had. Als een nationale profeet hoopte hij Duitsland de weg te wijzen om in de *Zivilisation* de machtigste natie op aarde te worden.

In zijn omvangrijke, goed geschreven proefschrift reconstrueert Boterman hoe Spengler ertoe was gekomen een dergelijke politieke inzet vast te knopen aan zijn cultuurpessimisme. Met als resultaat een uitvoerig psychologisch, intellectueel en sociaal portret van de zelfbenoemde profeet. Geen biografie in de eigenlijke zin van het woord, maar wel een zorgvuldige en gedetailleerde poging Spengler en diens *Werdgang* „in hun tijd“ te plaatsen.

Het blijkt dat Spengler zichzelf al op jeugdige leeftijd als een romantische „messias“ beschouwde, een *Dichter-Denker* met grootse literaire aspiraties. Tegelijkertijd was hij bevangen door een in het fin-de-siècle niet ongewone ondergangsstemming. Onder invloed hiervan verloor hij het vertrouwen in de kunst en de literatuur, al speelde daarbij volgens Boterman ook persoonlijke onmacht een belangrijke rol. Spengler had de gewoonte zijn eigen falen te projecteren op de wereld om hem heen. Dat hij er niet in slaagde de grote schrijver te worden die hij in zichzelf zag, was naar zijn overtuiging een bewijs voor het algehele verval van de cultuur, waarin voor echte grote geesten geen plaats meer bestond.

Zo moet, in de loop van 1911 toen Spengler zich na een kort leraarschap als *freie Schriftsteller* in München vestigde, de grondgedachte van *Der Untergang des*

*Abendlandes* zijn ontstaan. Overigens speelden hierbij niet alleen privé-omstandigheden een rol; Boterman interpreteert Spenglers pessimisme ook als een reactie op de snelle modernisering van Duitsland in de laatste decennia van de negentiende eeuw, die velen opvatten als een serieuze bedreiging voor het traditionele *Bildungsbürgertum* en die in het intellectuele domein gepaard ging met een promotie van de natuurwetenschappen ten nadele van de geesteswetenschappen.

Het tekent Spenglers ontvankelijkheid voor deze veranderingen dat hij, ondanks zijn literaire aspiraties, voor een exacte studie (wis- en natuurkunde) koos. De ambivalentie die hieruit blijkt, bleef hem zijn leven lang kenmerken: hij werd enerzijds de meest „dichterlijke“ cultuurfilosoof van zijn tijd, anderzijds geloofde hij dat de toekomst - in de *Zivilisation* - aan de natuurwetenschappen en de techniek behoorde.

Van een politiek engagement was echter, in tegenstelling tot wat Spengler zelf later heeft beweerd, geen sprake vóór 1914; dat zou pas komen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Afgekeurd voor militaire dienst en ten prooi aan depressies en schuldgevoelens, schreef hij in groot isolement aan zijn *magnum opus*, dat hij in 1918 presenteerde als zijn bijdrage aan Duitslands oorlogsinspanningen. Hij verwachtte toen nog dat Duitsland de oorlog zou winnen, maar vreemd genoeg was het, zoals Boterman betoogt, juist de nederlaag die het succes van zijn boek in eigen land bevorderde.

Te midden van de nationale ontreddeering luisterde men graag naar Spenglers sombere voorspellingen, die alleen voor Duitsland ook een hoopvol perspectief boden. Als jongste natie van het Avondland was Duitsland voorbestemd om in de grimmige periode van de *Zivilisation* een wereldwijd imperium te veroveren. Daarvoor moest natuurlijk wel het een en ander veranderen, met name op politiek gebied. Duitsland moest weer „zichzelf“ worden en dat betekende in de eerste plaats: weg met de Republiek van Weimar.

Wat voor de parlementaire democratie in de plaats moest komen was een „Pruisisch socialisme“, dat Spengler beschreef in zijn belangrijkste politieke geschrift *Preußentum und Sozialismus* uit 1919. Het maakte hem tot een van de voornaamste woordvoerders van wat de historici de *Konservative Revolution* hebben genoemd, de intellectuele oppositiebeweging tegen Weimar die een radicaal, aan de moderne omstandigheden aangepast conservatisme bepleitte en die aldus mede het geestelijk klimaat schiep waarvan Hitler en de nazi's in 1933 konden profiteren.

Toch was Spenglers „Pruisisch socialisme“ niet identiek aan Hitlers „nationaalsocialisme“. In het verleden heeft men de verschillen wel eens verwaarloosd, maar dat verwijt kan Boterman niet worden gemaakt. Met veel gevoel voor nuance ontwart hij de ideologische knopen die hier zijn aan te treffen.

Van *völkische* sentimenten of antisemitisme was bij Spengler bijvoorbeeld geen sprake. Ook van een massapartij (zoals de NSDAP graag wilde zijn) moest hij niets hebben. Spengler verlangde een dictatuur van zogenaamde *Tatsachenmenschen*, die de hiërarchische orde van het traditionele Pruisen zou combineren met de moderne kracht van een industriële natie. Politiek was in zijn ogen voor alles machtspolitiek, een visie waarvoor hij aan een irrationele - grotendeels door Nietzsche geïnspireerde -

*Lebensphilosophie* de argumenten ontleende.

Spengler liet het niet bij voorspellingen en adviezen; via allerlei connecties met vooraanstaande politici en industriëlen probeerde hij daadwerkelijk invloed uit te oefenen. Boterman laat zien hoe ver zijn bemoeienissen, met name in de eerste jaren van de Republiek van Weimar, reikten. Dat het beoogde resultaat uiteindelijk niet werd bereikt, lag aan de mislukte *Putsch* die Hitler in 1923 ondernam en die alles wat Spengler en de zijnen achter de schermen hadden bekookstofd op grove wijze doorkruiste.

Het echec is niet zonder ironie en maakt het verschil zichtbaar tussen Spenglers aristocratische opvattingen van machtspolitiek en de plebejische praktijk die de nazi's cultiveerden. Hetzelfde verschil trad in de jaren 1930-1933 aan het licht, toen Spengler zich opnieuw, ditmaal met aanzienlijk toegenomen pessimisme, in de politiek stortte. Met hun cynische gebruik van de democratie wisten de nazi's de staat te veroveren, terwijl de denkers van de *Konservative Revolution* het nakijken hadden.

In het laatste hoofdstuk beschrijft Boterman Spenglers ambivalentie tegenover de nieuwe machthebbers. Zij hadden de gehate Republiek van Weimar de nek omgedraaid, maar hun „nationale revolutie” was niet wat hij zelf op het oog had gehad. En nadat de vage hoop Hitler als werktuig te kunnen gebruiken een illusie was gebleken (wat vooral tot uiting kwam tijdens de „Nacht van de lange messen”, toen de SS ook een aantal van Spenglers conservatieve vrienden vermoordde), veranderde zijn aanvankelijke weifeling in afschuw en blinde wrok.

Zijn laatste boek *Jahre der Entscheidung* (1933) liep daar al op vooruit, doordat Spengler ostentatief weigerde in Adolf Hitler de nieuwe „caesar” te zien van wie hij het toekomstig heil voor Duitsland verwachtte. In Nederland verbaasde Menno ter Braak zich erover dat Spenglers boek niet werd verboden; de reactie van de nazi's bleef beperkt tot een verbod om het boek publiekelijk te bespreken, nadat het een bestseller was geworden. Zo groot was het gevaar nu ook weer niet, dat zij van Spengler te duchten meenden te hebben.

Terecht, kan men achteraf concluderen. In het licht van de praktische politiek was Spengler, zij 't grotendeels onbedoeld, een medestander geweest. De verschillen bevonden zich op een ideologisch niveau, waarvan het belang na 1933 minimaal was geworden. Boterman analyseert die verschillen gewetensvol, maar omdat het hem vooral te doen is om de historische en politiek context waarin Spengler zijn ideeën heeft ontwikkeld, worden ze daarin tegelijkertijd opgesloten. De vraag of Spengler de lezers van na 1945 nog iets te zeggen kan hebben, beantwoordt hij dus stilzwijgend met nee.

Dat dit antwoord, gelet op het hedendaagse cultuurpessimisme met of zonder politieke consequenties, wel eens voorbarig zou kunnen zijn, blijft buiten het bestek van Botermans historische proefschrift. Dat is jammer, maar een doorslaggevend bezwaar is het niet, want om de actualiteit van oude ideeën te kunnen beoordelen doet men er goed aan ook van hun geschiedenis kennis te nemen.

(*de Volkskrant*, 29-8-1992)